

УДК 811.161.2'42:821.161.2-1:711.437

ОБРАЗ „СЕЛО” ЯК КОНСТАНТА МОВНОЇ ПРОСТОРОВОЇ КАРТИНИ СВІТУ В СУЧАСНОМУ ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Лідія Прокопович

*Мукачівський державний університет,
кафедра філологічних дисциплін,
вул. Закарпатська, 26, 89600, Мукачево, Україна
тел. (03131) 2-11-09
e-mail: tubek25@gmail.com*

У результаті проведеного дослідження встановлено, що поетичні номінації на позначення образу *села* займають одне із чільних місць у словнику мови поезії, зокрема на її хронологічному зрізі другої половини ХХ століття.

У мові аналізованої поезії номінації, які репрезентують мовну картину соціокультурного простору, позначені ускладненістю текстової семантики, яку модифікують характерні епітетні, метафоричні, перифрастичні сполучення, а також тип ускладненого етномаркованого асоціативно-образного мовомислення. У зв'язку з цим розглянуті номінації функціонують не лише як компоненти пейзажного дискурсу, зображальної поетичної моделі, а й виступають складниками концептуальної моделі світу.

Ключові слова: епітет, метафора, семантика, персоніфікація, константа, дискурс, асоціація, чорнобильський простір, культурно - історична традиція, лексико - семантичні відношення.

Постановка проблеми. Важливим сегментом сучасної української лінгвостилістики є дослідження національної специфіки мовних явищ, на яких формується основа людського світосприйняття. Вітчизняні мовознавці С. Я. Єрмоленко [3], Н. М. Сологуб [13], Л. О. Пустовіт [11], А. К. Мойсієнко [6], В. В. Жайворонок [2] досліджують процеси концептуалізації зовнішнього і внутрішнього світу індивіда, описують системи ціннісних орієнтирів, констант мовної культури народу, поглиблюють аналіз окремих фрагментів національної мовної картини світу. До таких фрагментів належить і *простір*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціологи розрізняють міський, сільський, індустріальний, урбаністичний простір, специфічні умови комунікації в ньому (Г. П. Безсокирна, Н. О. Победа, І. В. Прокопа, Л. О. Шепотько, Д. О. Мотрунч та ін.). Мова реагує на цю диференціацію через означення домінантних реалій (мовний образ села, мовний образ міста (Л. О. Ставицька [15], Л. М. Мялковська [7], Т. В. Скорбач [13], Г. П. Пасічник [9]), Л. С. Прокопович [10], І. Л. Гоцинець [1]), притаманних певному континуумові, розміщених (віддалених, зближених) у ньому. Семантичну параметризацію міста, наприклад, визначає його природа як своєрідного соціокультурного середовища, яке охоплює соціальний світ, матеріальні та духовні умови становлення, існування, розвитку й діяльності людей. Тобто місто – це і ландшафт, і люди, і способи їх взаємодії, і виробничі процеси, екологія, якість життя, рівень інформаційного обміну, специфічна соціальна структура. Це середовище формує відповідний соціально-психологічний тип особистості – раціональної, мобільної, готової до змін, здатної узгодити власні інтереси з інтересами інших тощо.

структурно-семантичної модифікації слів - носіїв просторової семантики, особливості їхнього контекстного змісту в сучасній поетичній мові.

Образ *село* належить до числа фундаментальних понять, які формують національно-мовну картину світу [2, с.533]. У соціальній структурі національного простору образ *село* – своєрідна кореляція образу *місто*. Власне, ця соціальна кореляція відбита вже у лексикографічному тлумаченні номінації, пор.: „село – ”1. Населений пункт (звичайно великий) неміського типу, жителі якого займаються перев. Обробітком землі. 2. Сільська місцевість узагалі”(ВТССУМ, с. 1113).

На відміну від *міста*, яке, за твердженням Л.О. Ставицької, постало в центрі літературної уваги тільки на початку ХХ ст., образ *село* – традиційний метафоричний мотив української словесності і в прозовому, і в поетичному її різновидах. Цей класичний образ естетизований у мовотворчості Т.Шевченка (*Село на нашій Україні, / Неначе тисанка, село / Зеленим газом поросло. / Цвітуть сади, / Біліють хати...*; *Мов оазис в чистім полі, / Село зеленіє*), І.Франка (*в святочному спокої / гріється мале село гуцульське*), М.Коцюбинського та ін. письменників.

Засвідчена в наведеному вище лексикографічному тлумаченні просторова семантика передусім виявляється в обставинних формулах *за село, за селом, край села*. Це автологічні, традиційні для української мовної практики, у тому числі й поетичної, засоби маркування, називання простору. Пор.: *Потяглися журавлі вдалеч плавко. / Доганяв їх листопад за селом* (Ол., III, 110); *Потім тихо поплакали дві верби за селом* (Ол., I, 116); *Сохнуть далі перемліті / і за селом сидить село* (Вінг., 10).

Контекстне оточення номінації *село* у мові аналізованої поезії часто формують мікрообрази й мікродеталі, пов'язані з описом характерних реалій сільського побуту, типових робіт сільських мешканців тощо: *Напівсонну / тополю / збудить трактор край села* (Ст., I, 130); *З туманцем раннім череда строката / Неквапно випливали із села* (Мой., 50).

Епітетна парадигма практично кожного поетичного образу стратифікується на мікрогрупи позитивно-оцінних, нейтральних та негативно оцінних характеристик. Здебільшого епітетні характеристики *села* як реалії національного простору мають виразну, інтенсифіковану різними стилістичними засобами оцінність. Одні з них ілюструють усталені типи епітетизації за допомогою прикметників *рідне, золоте* (пор.: *І чи моя тривога проросла / Од сивої печалі Козерога / В глежке болото рідного села?* (Др., 124); *Вертаю знову в золоте село* (Др., 274). Інші ж засвідчують пошуки інноваційних засобів поетичного показу *села*. До таких, наприклад, належать епітетна сполука *заплющені села* (*І хтось мене вів через холод заплющених сіл, / Згаршца станцій... Безокі віконні провали* (Ол., III, 19).

СЕУМ констатує також системне уживання лексеми *село* з традиційними означеннями (*багате, безлюдне, благословенне, велике, веселе, зелене, казкове, мальовниче, рідне, тихе* (більш як 50 означень) та ін. (СЕУМ, с. 304). У національній словесній системі вони виконують функцію прикметникових характеристик і сприяють психологізації поетичної мови.

Кодифікований у СУМ як 3-тє значення лексеми *село* лексико-семантичний варіант „збірн. Жителі села, сільської місцевості» естетизований у метонімічних образах із значенням „люди в селі готуються до сну” та „люди сплять” у віршових фрагментах Б.Олійника і М.Вінграновського: *Коли село хилилося до сну, / Вони у двох виходили на луки* (Ол., III, 45); *Сплять босі села в хаті на печі* (Вінг., 24).

У річищі актуальної для шістдесятників космічної тематики змодельована розгорнута метафора Л.Костенко: *Старі хатки в солон'яних скафандрах / стояли в чорних кратерах села* (Кост., 73).

Важливий параметр мовного портретування *села* у поетичному дискурсі другої половини ХХ ст. – актуалізація вторинних (дендронімних, фітонімних, флоронімних, ландшафтно-рельєфних та ін.) конкретизаторів простору, пов'язані з мікросоціумом *села* в об'єктивній національній картині світу. Вагомість таких деталей для просторового сприйняття *села* підкреслюють, наприклад, описи в науковій та науково-популярній етнографічній літературі, пор.: „перед мандрівником, що їде високим, голим і пустим степом, несподівано розкривається дуже мальовничий та небуденний образ, коли в яру виринає українське село” [2, с. 533].

У поетичній мові другої половини ХХ ст. елементами типових етномаркованих пейзажоописів *села* часто виступають номінація *стежка*, назва дерева *верба*: *За дібровою стежка між вербами в'ється в село* (Луд., 126); *Я знову уявляю, що стою під вербою/ В селі на моїй Україні* (Руд., 260); *Над вербами тягне димком від села* (Руд., 103). Таким чином, знаходить підтвердження теоретична теза про те, що в кожній індивідуальній мовно-естетичній системі вичленовуються наскрізні образи, до яких постійно повертається автор для вираження думок та емоцій (С.Я.Єрмоленко, Л.О.Ставицька, Н.М.Сологуб).

Номінація *село* формує об'ємний сегмент *соціального екологічного простору*. Очевидно, це мотивовано тим, що тридятикілометрова зона відчуження, утворена навколо епіцентру чорнобильської катастрофи, охоплювала 79 сіл. У цьому сегменті мовного портретування *села* домінує наскрізна негативна оцінність, яку виявляють:

- епітети – *порожній мертвий, голий: І днина така невесела./ До біса ця божжа краса./ Порожні Чорнобильські села/ Воляють в німі небеса* (Кам., 2); *Ваше село веселе нині, мов пустака голе./ тил замітає, й відлуння тїшу ляка.* (Йов., 14);
- дієслівні метафори: *Поніміли села і причали./ Де стояв реактор-саркофаг, – / Ті, що атом з Прип'яттю вінчали./ Криводушно каються в гріхах* (Гн., 82).

Образи *хата, будинок, дім* часто „вписуються” у художній простір як опорні, знакові пункти пейзажу. В цьому разі вони зазвичай виступають у контекстному оточенні інших просторових образів, пор.: *Тихе надвечір'я/ Потьмарило будівлі, верби, став* (Руд., 46); *хата, й тин, і груша серед двору/ і кияшиння чорне де-не-де* (Кост., 41); *Я вийду з хати у срібний вечір до яворів* (Ол., II, 19); *Ти [хата] стоїш, небагата й нетишна, виглядаючи з саду в луг* (Сим., 28); *А тепер мені тополяна вулиця/ За четвертою хатою кінчається* (Ол., I, 75). Такі комплекси – це образки „свого”, „рідного” життєвого простору українців. Пор. внутрішнє протиставлення *хата* („свій”, обжитий простір) – *світ* („чужий”, незвіданий, невідомий простір) в одному з поетичних фрагментів Б. Олійника: *Там в далекі світи./ у сизі світи/ Задивилася вікнами хата*. Мовно-естетичний зміст наведеного образу посилює персоніфікаційне представлення образу *хата* через антропоорієнтовні деталі – дієслово *задивилася*, асоціативну кореляцію *вікна – очі*.

Заслугує на увагу предикативна сполучуваність іменників *хата, будинок, дім*: їх наявність у художньому просторі на граматичному рівні констатують присудки *стоїть, є: стояв той дім за хмарами бузку* (Кост., 19).

Найбільш змістово, оцінно, а також культурологічно навантажений образ – *хата*. У багатьох класичних і сучасних етнокультурних, етнолінгвістичних дослідженнях він кваліфікований як *категорія української духовності* [5], *слово-тема та культурознак* [8].

У поетичному світі *хата* – це своєрідний епіцентр розгортання ліричних подій, недаремно такі частотні поетичні обставини *коло хати, біля хати, навколо хати* тощо: *біля хати білий батько на каналі* (Вінгр., 12); *Пише, рідна, що навколо хати/ наш садок*

вишневий забілів (Сим., 56); *Улітку під вербою біла хати/ Княгиня почала дітей навчати* (Руд., 226); *А коло хати пелехатий сонях/ пасе траву в блакитному дощі* (Кост., 341). Такі поетичні вислови аперцептивно апелюють до автологічних, не метафоризованих, але насичених національним змістом образів Т.Шевченка: *Садок вишневий коло хати; Сім'я вечерея коло хати* тощо. Продовжуючи цю традицію, автори виявляють особливе естетичне чуття, яке „до певної міри формує у людині своєрідний спектр бачення тієї невербалізованої поетичності, якою наповнений світ” [15, с.15].

Оцінність архітектурного образу *хата* демонструє сформований навколо нього в мові української поезії другої половини ХХ ст. епітетний ряд – *рідна, батьківська, біла, блакитна, сива, далека, стара* (див. також СЕУМ, с.377–378).

Рідна – найбільш популярне художнє означення *хати* в українській словесності. Внутрішньо притаманна йому конотація інтимності посилюється при поєднанні із займенником *моя* в рамках конструкції звертання: *Відчиняла ти лагідно двері,/ [...] Друзів кликала до вечереї,/ Рідна хато моя стара* (Сим., 47); *Я прощаюся нині з тобою,/ Рідна хато моя, назавжди* (Сим., 72); *Добрідень, рідна хато! Де ви, рідні, – стрічайте сина блудного* (Ст., I, 112).

Окремий постійний поетичний мотив – ностальгічно-інтимне зізнання авторів у своїх почуттях до рідного дому, рідної хати. Частотні його виразники у текстах – словосполучки *найдорожча рідна хата, наймиліша рідна хата* і т. ін.: *Я бачив на землі хороми,/ Просторі, мов аеродроми,/ Палаці для тисячоліть,/ Та найдорожча рідна хата,/ Ота маленька, небагата* (Павл., 148); *Де стоять в обновах білих, в чистому вбранні/ Рідні хати, білі хати з хмелем при вікні* (Сим., 112).

Позитивне авторське ставлення до *хати, рідної хати* виявляють колоративні епітети *біла, біла-біла, блакитна, сива* тощо. Пор.: *Хата моя, біла хата,/ Казко тепла й доброти,/ Стежка від тебе хрецага/ В'ється в далекі світи* (Луц., 39); *Отака біла-біла хата/ Серед білого-білого цвіту* (Др., 218); *Сто віків мій вік заприг/ Сиву хату розхитати* (Др., 73); *Сніжки золотисті зачачують греблю,/ Бо хата блакитна текла б в небеса* (Др., 304). В останній ілюстрації дослідник І.Мойсеїв прочитає глибокий екзистенційно-імпресіоністичний зміст: „жовто-блакитний імпресіонізм тут поєднано з одвічним прагненням до високости” [5, с.20]. У поезії Л.Костенко виявлено співзвучні мотиви образного пейзажотворення: *На те й погорільці – будуюмо хатку./ Над хаткою небо. А знов голубе* (Кост., 116).

Серед образів, які увійшли у класичний фонд констант української мовно-поетичної свідомості, – епітетна сполучка В.Симоненка *білява хата: За тобою завше будуть мандрувати/ очі материнські/ і білява хата* (Сим., 16). Естетизація поетизму *хата* в цьому разі відбувається відповідно до засад антропоморфізації: колірний ознака *біла* репрезентована як портретна характеристика *білява* – ”який має світле волосся; біловолосий” (ВТССУМ, 5).

Ситуативним синонімом до означення *біла* щодо дистрибути *хата* як елемента українського пейзажу виступає епітет *чепурна: Серед любисткової тиші/ Дрімає хата чепурна* (Луц., 207).

Позитивно конотованому образі *біла чепурна* (тобто обжита, доглянута) *хата* протиставлена *хата-пуста* як символ запустіння, синонім не-життя. У контекстах цю семантику вербалізують деталі *забиті вікна, висить замок, похилена хвіртка*, пор.: *ваша хата ще стоїть,/ забиті навхрест ваші вікна/ Землі хоч тисячу століть – / Вона не втішиться, не звикне,/ що кінь в стєну не заїрже,/ що вже нема верби тієї,/ де мертвий хутір стереже/ могуту матері твоєї* (Кост., 189); *Вікна забиті і висить замок – / ржсжава сєрежска над кігтєком клямки [...] Хто там квєлєть у тїй хатї ночамї?/ Мєжє, жєвє*

там сама самота, / Соває пустку у ніч рогачами (Кост., 344); *Над синьою лампою білих снігів / Похилена хвіртка і пес пелехатий ... / До хати не кличе ні пес, ані див, / та й хати нема вже* (Мойс., 79).

Спостереження над мовою аналізованої поезії дає підстави стверджувати, що під впливом позамовних чинників, які спричинилися до увиразнення соціально-аксіологічної маркованості слова, поети-шістдесятники, дев'яностники системно розширили сферу його стильового побутування та ореол конотації. Зокрема, йдеться про аксіологічний зміст численних епітетних сполук (*осліпла хата, осиротіла хата, здичавіла хата, забруднена оселя* і т. ін.), прикладкових конструкцій (*хата-пустка*), які на сьогодні концептуалізовані як мовні знаки екологічного чорнобильського простору, зокрема виступають аксіологізованими просторово-архітектурними маркерами зони відчуження. Пор.: *Стоять осиротілі хати, / Ніхто по вулиці не йде... / Зозулі не хочеться кувати* (Кам., 2); *Чому це зозулі німіють? / І мруть на папері рядки... / Осліплені хати сивіють / Чорніють вишневі садки* (Кам., 2). Антропоморфізована в епітеті *осліплена* ознака „неосвітлені або вибиті вікна” – складник загального образу покинутості, запустіння, підтримуваний образними деталями *зозулі німіють, чорніють вишневі садки*.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Узагальнюючи, констатуємо: село – важливий фрагмент національної просторової картини світу, зокрема, такого її лексико-тематичного сегмента, як *соціальний простір*. На матеріалі сучасної української поетичної мови простежено засоби лінгвальної репрезентації складників важливої просторової номінації село. Розглянуто структурні та семантичні типи епітетів і метафор, які відбивають усталені та індивідуально - авторські вектори реалізації цього поетоніма.

Мовно-естетична репрезентація образу село у поетичній практиці другої половини ХХ ст. пов'язана з метафоризацією об'єктивно пов'язаних, а тому й тісно асоціативно скорельованих із просторовою реалією село номінацій рослинного світу. Саме тому перспективи подальшого наукового дослідження пов'язуємо з докладним аналізом стилістичного потенціалу поетизмів *барвінок, вишня, волошка, жито, калина, каштан, клен, мак, осока, полин, розга, рута, смерека, сосна, тополя, трава, черемха, яблуня*. Вони у поетично-просторовій картині світу відбивають об'єктивні умови й закономірності наповнення національного простору рослинними реаліями.

1. Гоцинець І.Л. Асоціативно-семантичне поле „Чорнобиль” у сучасному українському художньому дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / І.Л.Гоцинець. – Київ, 2010. – 18 с.

2. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В.В.Жайворонок. – Київ : Довіра, 2006. – 703 с.

3. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності (Стилістика та культура мови) / С.Я.Єрмоленко. – Київ : Довіра, 1999. – 431 с.

4. Кубрякова Е.С. Категоризация мира: пространство и время :[материалы науч. конф.]. – Москва : Диалог ; МГУ, 1997. – С.3–14.

5. Мойсеїв І. Рідна хата – категорія української духовності / І. Мойсеїв // Сучасність. – 1993. – № 7. – С.19 – 23.

6. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: Декодування Шевченкового вірша / А. К.Мойсієнко. – Київ : Правда Ярославичів, 1997. – 200 с.

7. Мялковська Л.М. Стилістика художньої прози Валер'яна Підмогильного: лексико-семантичні поля, тропи, стилістичний синтаксис : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л.М.Мялковська. – Київ, 2001. – 20, [1] с.

8. *Онкович Г.В.* Хата : слово-тема і культурознак : [навч. посібник] / Г.В.Онкович. – Київ : ІВО АПН України, 2010. – 71

9. *Пасічник Г.П.* Особливості лексико-семантичної репрезентації художнього концепту „пейзаж” (на матеріалі роману „The Invisible Man” Г.Веллса) / Г.П.Пасічник // Проблеми лінгвістики науково-технічного і художнього тексту та питання лінгвометодики : [зб. наук. пр. / відп. ред. Ф.С.Бацевич]. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту „Львівська політехніка”, 2007. – С.131–136.

10. *Прокопович Л. С.* Лексико-семантичне поле „Простір” в українській поетичній мові другої половини ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л.С. Прокопович. – Київ, 2011. – 23 [1] с.

11. *Пустовіт Л. О.* Словник української поезії другої половини ХХ століття : (семантико-функціональний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л.О.Пустовіт. – Київ, 1993. – 36, [1] с.

12. *Ручка А.О., Скокова Л.Г.* Дім як приватний соціокультурний простір / А.О.Ручка, Л. Г. Скокова // Вісник Львів. ун - ту : серія „Соціологія”. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С.162–181.

13. *Скорбач Т. В.* Мовний образ простору в поезіях М.Семенка і В.Поліщука : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Т.В.Скорбач. – Харків, 1999. – 20, [1] с.

14. *Сологуб Н.М.* Мовний портрет Яра Славутича. – Київ: Дніпро; Вінніпег : Українська Вільна Академія Наук, 1999. – 152 с.

15. *Ставицька Л. О.* Естетика слова в українській поезії 10–30 рр. ХХ ст. / Л.О.Ставицька. – Київ : Правда Ярославичів, 2000. – 154 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ:

Вінг. – Вінграновський М. Цю жінку я люблю / М.Вінграновський. – Київ : Дніпро, 1990. – 205 с.

Гн. - Гнатюк І. Нове літочислення: Вірші та поеми/ І. Гнатюк – Київ: Укр. письменник, 1990.–199с.

Др. Драч І. Вибрані твори : в 2 т. Т. 1. / І.Драч. – Київ : Дніпро, 1986. – 351 с.

Йов. –Йовенко С. Вибух. Поема/ С. Йовенко //Вітчизна.–1989.–№5.С. 3–22.

Кам. – Камінчук А. Дорога на Чорнобиль /А. Камінчук //Літературна Україна. –1996.–19 вересня. – С. 2.

Кост. – Костенко Л. Вибране / Л.Костенко. – Київ, 1989. – 559 с.

Луц. – Луценко Д. А я люблю, люблю :Пісні /Д. Луценко. – Київ: Український письменник, 1995–259 с.

Ол., I – Олійник Б. Вибрані твори : в 2 т. Т. 1. / Б.Олійник. – Київ : Дніпро, 1985.– 269 с.

Ол., II – Олійник Т.2. – Олійник Б. Вибрані твори : в 2 т. Т. 2/ Б.Олійник. – Київ : Дніпро, 1985. – 245 с.

Ол., III – Олійник Б. Сива ластівка : Поезії / Б.Олійник. – Київ : Веселка, 1995. – 127 с.

Пав. – Павличко Д. Вибрані твори : в 2 т. Т. 1. / Д.Павличко. – Київ : Дніпро, 1979. – 517 с.

Руд. – Руденко М. Поезії / М.Руденко. – К. : Дніпро, 1991. – 413 с..

Сим. – Симоненко В. Лебеді материнства / В.Симоненко. – Київ : Молодь, 1990. – 530 с.